

Enyedi Pál

„Anleitung [...] die Orgel zu spielen”

A XVIII. századi magyarországi római katolikus egyházzene számos kéziratos hangjegyes forrása között — a jórészt vokális, hangszerkíséretes művek mellett — csekély

Enyedi Pál orgonaművész, egyházzenesz, egyetemi docens, az LFZE Egyházzene Tanszékének vezetője, a Budapest-Zuglói Páduai Szent Antal-templom kántora.

számban billentyűs hangszerre írt gyűjteményeket is találunk.¹ Míg azonban az előbbieket már címükben jelzik helyüket a liturgiában vagy arra szövegükből lehet következtetni, az utóbbiak fölött leggyakrabban csak a barokk billentyűs zene egy-egy műfajának megjelölése olvasható: praeludium, fuga, versetto, sonata és hasonlók.² Az orgonával foglalkozó római szerkönyv, az először 1600-ban kiadott, három és fél évszázadon át lényegében változatlan tartalommal hatályos *Caeremoniale Episcoporum* a hangszer önálló megszólaltatásának lehetséges istentiszteleti helyeit ugyan felsorolja, ám közelebbi műfaji megjelölést nem tesz.³

¹ Egyes magyarországi billentyűs forrásokról és az eddig nyomtatásban megjelent művekről ld. többek között SZIGETI Kilián (szerk.): *Musica Antiqua Hungarica pro organo*. Zeneműkiadó, Budapest 1977; Ladislav KAČIČ: „Zborníky pre klávesové nástroje Pantaleona Rošovského” [Roskovszky Pantaleon billentyűs gyűjteményei], *Musicológica Slovaca* XII (1988) 145–211; Iveta SESTRIENKOVÁ (szerk.): *Prelúdiá a fúgy. Organový zborník M. Márie Stanislavy von Seidl/Praeludien und Fugen. Orgelbuch der M. Maria Stanislawa von Seidl*. Slovenské národné múzeum, Pozsony/Bratislava 1994; Ladislav KAČIČ (szerk.): *Organova hudba na Slovensku v 17. a 18. storoci*. Music Forum, Pozsony/Bratislava 1996.

E helyen nem foglalkozhatunk azzal, hogy a kor billentyűs irodalmának egyes műfajai mennyire kötődtek húros vagy sípos hangszerekhez, világi vagy egyházi használathoz. Csak azt állapíthatjuk meg, hogy e tekintetben a XVIII. század végén még mindig nincs éles határ a zenei élet két területe között. Bővebben ld. ENYEDI PÁL: *Liszt Orgonamiséje. A ciklus helye a műfaj történetében és a szerző egyházzenei munkásságában*. DLA-dolgozat, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Budapest 2002. 44–46., 64–67., 78–79.

² Kivétel Maria Stanislawa von Seidl, a pozsonyi orsolyiták orgonistájának gyűjteménye (ld. 1. jegyz.), mely a darabok többségének istentiszteleti helyéhez részletes utasítást ad.

A liturgikus felhasználás jelöletlenségének fő oka, hogy a délnémet-osztrák terület katolikus orgonazenéjében a XVII. század közepe után ritkák a kifejezetten liturgikus ciklusként (pl. alternatív ordináriumsorozat) vagy egy istentiszteleti ének dallamára (gregorián, népének) készült kompozíciók. Vö. Otto BIBA: „Gedruckte und handschriftliche Quellen zum Repertoire österreichischer Organisten im 18. und 19. Jahrhundert”, Walter SALMEN (szerk.): *Die süddeutsch-österreichische Orgelmusik im 17. und 18. Jahrhundert*, Tagungsbericht 1979. Helbling KG, Innsbruck 1980. 8–24; továbbá Enyedi *i.m.* 72–74.

³ Ld. ENYEDI PÁL (közr.) — FÖLDVÁRY Miklós István (ford.): „A Caeremoniale episcoporum (1600) az egyházzenéről”, *Magyar Egyházzene* IX (2001/2002) 481–486; UÓK: „A Caeremoniale episcoporum (1600) az egyházzenéről (helyesbítések)”, *Magyar Egyházzene* X (2002/2003) 63–64. A szertartáskönyvben az előadás jellegére vonatkozó egyetlen zenei utasítás: „In missa sollempni pulsatur [...] dum elevatur sanctissimum Sacramentum, graviori & dulciori sono”.

Magyarországi nyomtatványban erről először Franz Paul Rigler (1747/8–1796), a pozsonyi Hauptnacionalschule egykori tanára ír, művének, az *Anleitung*-nak, az első hazai zongoraiskolának bővített, budai kiadásában.⁴ A tankönyv negyedik fejezetében a szerző a zeneszerzés (rögtönzés) alapismereteivel foglalkozik, s az egyes műfajokat tárgyalva megemlíti a liturgia azon helyeit is, ahol e darabok játszhatók. A „freye Fanthasie”, melyet leírása alapján tokkátának, prelúdiumnak is nevezhetünk, az istentisztelet bevezetéséhez és a kivonulásra a teljes orgonahangzással használható.⁵ A „gebundene oder regelmäßige Fanthasie” ugyancsak kezdő és záró darabként használatos, valamint az átváltoztatás alatt „különösen is alkalmas.”⁶ Rigler ezt nevezi tokkátának vagy prelúdiumnak. A versettők a gregorián énekkel ellátott misén (az ún. *Choralamt-on*) és a vesperáson (a himnuszban és a kantikumban) a pap és a szköla énekével váltakozó, alternatim játékra szolgálnak.⁷ A „kurze Fuge —Fughetta—”

⁴ Franz Paul RIGLER: *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen; nebst den ersten Gründen zur Komposition; als Nöthige Erkenntnisse der freyen und gebundenen Fantasie; [...] Für Tonlehrer, Schulleute, und Musikliebhaber in den Königreiche Ungarn. Vorzüglich aber zum allgemeinen Gebrauch der Tonschulen.* Königl. Hungar. Universitätsbuchdruckerey, Ofen 1798. A tankönyv első változata Bécsben jelent meg *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden, bei'm Privatunterrichte* címen 1779-ben (Kurzböck), majd második kiadásban 1791-ben (Alberti).

A mű és a korabeli orgonaépítés, orgonajáték viszonyát taglalja Otto BIBA: „Wechselbeziehungen zwischen Orgelbau und Orgelmusik in den Osterreichisch-habsburgischen Kernländern vom 17. bis 19. Jahrhundert”, *Musik des Ostens* 1983. 917–927, valamint UÓ: „Altösterreichische Orgelpraxis zur Zeit der Wiener Klassik”, *De arte organistica* (Festschrift Hans Haselböck zum 70. Geburtstag). Doblinger, Wien—München 1998. 7–16., azonban a szerző az *Anleitung*nek a liturgikus hagyománnyal való kapcsolatát nem elemzi.

Rigler művével csaknem egy időben jelent meg Justin Heinrich KNECHT: *Vollständige Orgelschule für Anfänger und Geübtere* 3 Bde. Breitkopf, Leipzig 1795–98. című műve, melynek harmadik kötetében a szerző Riglernél szűkebb terjedelemben foglalkozik a katolikus liturgia és az orgonaműfajok kapcsolatával (173–184., 185–186.).

⁵ „welche gemacht wird mit [...] Vierviertel- oder Allabrevetakte [...] wobei volle Akkorde — sowohl gebrochene als liegenbleibende, — Läufe, Sprünge, Triolen, und alle andere erhabene und grosse Gedanken, — die auf der Orgel eine Gute, und das Herz erhebende, Wirkung thun, anwendbar sind. Auch die Nachahmungen, [...] sind hier am rechten Orte [...] so schließt man taktmäßig in jener Tonart — obschon alles vorhergehende eben nicht auf den Takt eingetheilt werden muß [...], — in welcher die daran folgende Fuge, oder das folgende Kirchenstück anzufangen pflegt.” Rigler: *i.m.* 224. A szerző a műfajt két példával is bemutatja (225–242.).

⁶ „Die gebundene oder regelmäßige Fanthasie, [...] erfordert ein gewisses Thema, [...] — welches theils durch Nachahmungen und Versetzungen; theils durch singbare, erhabene Zwischengedanken, mit Bindungen vermischt, aus dem Steigreif —ex Tempore— fort geführt wird.” Rigler további mondataiból az is kitűnik, hogy a „gebundene Fanthasie” figurális, ének- és zenekari misék előadásakor is szerephez jut: a Kyrie, a feltehetően gradualéra és offertóriumra énekelt motetták és a Dona nobis szükség szerinti meghosszabbítására (azaz a pap áldozása további aláfestésére) szolgál. Uo. 243. A „kötött fantáziát” nyolc darab illusztrálja (243–258.).

⁷ „Das Wort Versetto kömmt her von Versus, oder Versiculus, und bezeichnet eine eigene Gattung des kürzesten Kontrapunkts; [...] Ein Versett besteht also in einem sehr kurzen fugenartigen Gedanken (Thema), welcher nur drey- oder höchstens 4mal angegeben [...] wird; [...] überhaupt ist es nicht so streng in der Antwort (Risposta-) wie eine Fuge.” Uo. 258. A szerző 4–8 ütemes példákat hoz, és Eberlin, valamint Albrechtsberger versettőit ajánlja további mintaként.

előadására csak ritkán, a graduále helyén van szükség.⁸ A „lange Fuge” előadása viszont annál gyakoribb: az istentisztelet végén (és a legnagyobb ünnepeken az elején, a bevonuláshoz), a gregorián énekkel ellátott misén pedig a felajánlás és az áldozás alatt. Ugyanezen alkalmakkor egy három- vagy négy-szólamú, „igazi, emelkedett egyházi stílusban” írt szonáta is játszható.⁹

Rigler az önálló istentiszteleti orgonajátéknak tehát olyan liturgiai helyeit nevezi meg, melyeket a hatályos Caeremoniale is tartalmaz: az orgona a mise ordináriumának és a vesperás himnuszának, kantikumának alternatim előadásában szerepel, a miseproprium tételeit pedig helyettesítheti. De vajon a szerző az egyes billentyűs műfajok helyével kapcsolatos javaslatait csupán saját egyházzenei szolgálatának tapasztalatai és művészi elképzelései nyomán tárja az olvasó elé? Vagy e nézeteknek előzményük is fellelhető a liturgikus gyakorlatban, mely alapján szélesebb elterjedtségük valószínű?

A délnémet-osztrák barokk orgona típusa és az orgonairodalom műfajai is az itáliai barokk orgonakultúra erős befolyásáról tanúskodnak.¹⁰ Célszerű tehát Rigler tanítását összevetnünk az itáliai barokk orgonazene azon korai forrásaival, melyekben az egyes műfajok liturgikus helyére egyértelmű utalások találhatóak. A XVII. század első felében, az említett Caeremoniale első kiadása utáni évtizedekben olyan orgonakönyvek jelentek meg Itáliában, melyek szélesebb körű hatása feltételezhető: Banchieri *L'organo suonarino*-ja Frescobaldi *Fiori musicale*-ja és Fasolo *Annuale*-ja.¹¹ A kötetek liturgikus utasításait, orgonás misetételeit Rigler megjegyzéseivel párhuzamba állítva az alábbi megfigyeléseket tehetjük: (1. táblázat) Amint a XVII. század első felében a graduále, offertórium és a kommúnió orgonás helyettesítésére a fúga (canzona, ricercare, modulatio) szolgál, Rigler is e helyekre elsősorban fúgát szán.¹² Az orgona többi megszólalásakor —az ordináriumon kívül— a praeludium, toccata műfaja hallható, esetleg további fúgával kiegészítve.¹³ Rigler egyetlen új műfaja a szonáta, de

⁸ „[...] wenn es seyn muß, —statt dem Graduale—, so läßt man ein kurzes Thema in den Antworten höchstens 10– bis 12mal hören.” *Uo.* 267.

⁹ *Uo.* 267. Rigler kötetének függelékében négy szonátát és négy „hosszú fúgát” ad példaként.

¹⁰ ENYEDI: *Liszt Orgonamiséje* 71–74.

¹¹ Adriano BANCHIERI: *L'organo suonarino*. Amadino, Venezia 1605, 1611², 1622³, újabb kiadás: (Giulio CATTIN, szerk.): *Adriano Banchieri: L'organo suonarino* (Bibliotheca Musica Bononensis, Sezione II N. 31) Forni, Bologna 1969; Girolamo Frescobaldi: *Fiori musicali*. Vincenti, Venezia 1635, újabb kiadás: (P. PIDOUX szerk.): *Orgel- und Klavierwerke* Bd. 5. Bärenreiter, Kassel 1954; Giovanni Battista FASOLO: *Annuale* [...]. Vincenti, Venezia 1645, újabb kiadás: (R. WALTER szerk.): *Annuale (Venedig 1645)* 2 Bde. Müller, Heidelberg 1977.

Banchieri műve a fenti három, egymástól eltérő kiadáson kívül legalább további három alkalmmal (1620-ban, 1627-ben és 1638-ben) jelent meg. (Andreas MIELKE: *Untersuchungen zur Alternatim-Orgelmesse* Bd. 1–2. Bärenreiter, Kassel [...] 1996. 124.) A *Fiori musicali* számos XVIII–XIX. századi kéziratot másolatáról ld. *Uo.* 127–128. Fasolo *Annuale*-ja a mise és a zsolozsma korabeli orgonás szolgálatának legteljesebb XVII. századi nyomtatott itáliai forrása.

¹² Graduáléra Itáliában a kurze Fugének megfelelő fugha breve, canzona, brevis modulatio, offertóriumra a lange Fuge párdarabja, a ricercare vagy a gravis modulatio hangzik fel.

¹³ Az ordináriumot az itáliai gyűjtemények is alternatim használatra szánt versettókkal látják el.

az is csak a régi tételtípusok alternatívájaként jelentkezik. Az *Anleitung* e fejezetében tehát a tridentí katolikus liturgia XVII. század eleji itáliai orgonazenei eszménye látszik feltűnni. Ennek alapján gyaníthatjuk Rigler nézeteinek szélesebb körű elterjedtségét, melyet a feltételezett példakép hagyományozódásának beható vizsgálata igazolhat.

	Banchieri 1605 ¹⁴	Frescobaldi 1635	Fasolo 1645	Rigler 1798
	<i>L'organo suonarino</i>	<i>Messa Della Domenica</i>	<i>Messa in Dominicis diebus</i>	<i>Anleitung</i>
Praeludium	— ¹⁵	Toccata avanti la Messa	—	Freye (regelmäßige) Fanthasie (+ lange Fuge, oder Sonate)
Graduale	Finita l'Epistola si suona un ripieno ò fugha brevemente	Canzon dopo la Pistola	Brevis modulatio post Epistolam	kurze Fuge
Offertorium	[...] suonasi un Motetto, ò Ricercata Musicale	Recercar dopo il Credo	Gravis Modulatio pro Offertorio	lange Fuge (oder Sonate)
Elevatio	Poi si suona alla Levatione, ma piano, & cosa grave che muovi alla devotione.	Toccata per le levatione	Benedictus et elevatio simul (Largo assai facendo godere le ligature, e durezze)	regelmäßige Fanthasie
Communio	[...] un Capriccio, overo Aria alla Francese [...]	Canzon post il commune	Brevis modulatio post Agnus	lange Fuge (oder Sonate, oder geb. Fanthasie)
Deo gratias / Amen	[...] un poco di Ripieno ¹⁶	—	Deo gratias ut in primo Kyrie	Freye (regelmäßige) Fanthasie (+ lange Fuge, oder Sonate)

1. táblázat. Banchieri utasításai, Frescobaldi és Fasolo tétellei, valamint Rigler megjegyzései az ordináriumon kívüli orgonás miserészekhez.

¹⁴ BANCHIERI: *l.m.* 1605. 38.

¹⁵ Banchieri művének 1611-es kiadásában a vesperás kezdetéhez ekként ajánlja az orgonaszót: „suonasi l'Organo all' uscire il Sacerdote di Sagrestia in Ripieno sin tanto havra incensato l'Altare”. Ez —és a Caeremoniale engedélye (3. pont)— alapján Banchieri gyakorlatában is feltételezhetjük az ünnepi mise elején. Ld. továbbá Frescobaldi miséinek bevezető tokkátáit.

¹⁶ Banchieri Deo gratiasra két rövid, „Ripieno” feliratú 8–10 ütemes tokkátát ad. *l.m.* 1605. 110–111.